

הרב קוק והיתר מכירה

הרב יהודה עמיחי

א. יחס הרב קוק להיתר המכירה

השמיטה הראשונה מאז התחדשות היישוב היהודי בארץ הייתה בשנת תרמ"ט, באותה שנה הועלה נושא היתר המכירה למען היישוב היהודי בארץ, כאשר בראש המתירים היו הגר"י אלחנן, הישועות מלכו, הגר"ש מוהליבר והרב זאב קלאפפיש זצ"ל.

בשנת תרנ"ו מרן האדר"ת התווכח עם הגר"ש מוהליבר בעניין היתר המכירה, האדר"ת נטה לאסור ואילו הגר"ש מוהליבר החזיק בדעתו שלאחר היתר מכירה הכל מותר. באותה השנה גם הרב קוק זצ"ל היה נגד היתר המכירה, ולא עוד אלא שהיו לו שאלות קשות על המתירים. וכפי שכתב¹:

על כל פנים מרחוק כששמע² את טענת האוסרים והמתירים, היתה דעתו וכן דעתו אז נוטה להאוסרים, והוינן נקטינן בדעתין טובא על המתירים.

נושא השמיטה הטריד את מחשבת הרב קוק מאד, ובשנת תר"ס אנו מוצאים שכתב ברור הלכתי ארוך לשאלה האם אפשר לסמוך על היתר המכירה, ברור זה נכתב עוד בהיות הרב בבויסק. בתשובה זו (משפט כהן נח) מעלה הרב קוק לראשונה את דעתו שיש להתיר עשיית היתר מכירה אם אמנם גדול הדחק, עד שתלוי בזה ח"ו חרבן הישוב, אולם מכיוון שהרב קוק עדיין ישב בחו"ל אין בתשובה התיחסות מעשית.

האדר"ת כנראה לא ידע עדיין משנוי דעת חתנו משנת תרנ"ו, ולכן בשנת תרס"ב כשהועלתה ההצעה שהרב קוק ישמש כרבה של יפו והמושבות, האדר"ת כותב לו³:

ענין החוצץ בזה⁴ אולי מפני שנת השביעית הבעל"ט, אשר בקיץ על הרב דיפו להשיג על המושבות ולכל אשר להם, כי הוא ראש וראשון להם, ואולי לא ירצה לתת הכשרים להיין מפירות שביעית, הנעשה בהיתר שנמכר לא"י, כי ההיתר שהורה הרב המנוח מהרנ"ה זצ"ל, ע"פ הסכם הגאון דבריסק ז"ל.

1. אגרות הראי"ה א, רז.

2. האדר"ת בשנת תרנ"ו.

3. אדר היקר, אגרות האדר"ת אג' יב.

4. מהעליה לארץ ישראל ולשמש כרב העיר יפו והמושבות.

האדר"ת עצמו שינה את דעתו לתמיכה בהיתר המכירה, בעלותו לארץ בשנת תרס"א, וכפי שכתב הרב קוק⁵:

אמנם כאשר בא (האדר"ת) לארץ, וראה הכל בעיניו שהוא ממש דבר שאי אפשר הוא כלל להעלות על הדעת שלא לעשות שום תיקון על עניין קיום השמיטה, ולא יהיו עוד תלויים בעניני מסחרים של חוץ לארץ, ולא לחסדי נדיבים, כי אם ישבעו מפרי אדמת הקודש אכול ושבע.

המהפך שעבר האדר"ת היה בכך שעלה לארץ וקיבל על עצמו הנהגת הציבור יושבי ארץ הקודש. בשנת השמיטה תרס"ג האדר"ת היה זה שהתיר לחקלאים להמשיך עם היתר המכירה הן במטעים והן בשדות⁶. כנגד האדר"ת נלחמו קנאי ירושלים, וכפי שקראם "בני צרויה הנלהבים", עד שכתב לרב קוק "ענין השביעית ימרר את רוחי עד מאד"⁷.

הרב קוק זצ"ל עלה לארץ בשנת תרס"ד (לאחר השמיטה תרס"ג) ושימש כרב העיר יפו והיישובים. הוא התמנה כאחראי על המצוות התלויות בארץ, על ידי שני זקני הדור, האדר"ת והגר"ש סלנט זצ"ל, ומיד החל לעסוק במצוות התלויות בארץ. שנת השמיטה הקרובה הייתה שנת עת"ר. לקראת שנת השמיטה כתב הרב קוק זצ"ל את ספרו שבת הארץ שבו נותן הוא לחקלאי ורבני ארץ ישראל את מגוון השיטות בענין השמיטה, והוא פוסק מאסף לכל הדעות. בספרו הוא מתייחס להיתר המכירה כדעה שיש החולקים עליה. אולם ההקדמה לספרו הוא ביסוס הלכתי נרחב להיתר המכירה, המבוא בא "ללמד זכות על ישראל קדושים הנוהגים היתר זה". באותה שנה הרב קוק עצמו עשה את היתר המכירה מתוך הרגשה⁸ "אם לא אתקן את המכירה על ידי ההרשאה יופקר הענין לגמרי", כמו כן היה הגורם המזרז את הרבנים שישתדלו לעשות היתר מכירה, וכפי שכתב⁹ "בטח יעשה כת"ר בכל עז לראות שיחתמו הכל בכל הגליל, ולא יהיה הענין נעזב ח"ו".

הרב קוק בעלייתו לארץ הבין שהמכירה צריכה להעשות לא רק משום חיי הישוב היהודי, אלא שאם לא יעשה היתר מכירה וחקלאים יהודים לא יוכלו לעבוד בארץ¹⁰, תהא הפקרות

5. אגרות הראי"ה א, רז.

6. כנראה שאת המכירה עצמה עשה הגר"מ פינס זצ"ל, עיין משפט כהן סי' סו.

7. אגרות האדר"ת, אג' י.

8. משפט כהן סי' ס.

9. משפט כהן סי' סז.

10. אגרות הראי"ה א, רעג, שיא.

רוחנית בארץ ישראל אנשים יפרקו עול תורה ומצוות¹¹, וחילול השם בכך שעובדים בארץ ישראל יהא גדול במיוחד¹².

ב. הרב קוק ואכילת פירות היתר מכירה

מֵרֵן הֶרֶב קוֹק זצ"ל תמך בהיתר בכל יכולתו עד שכתב¹³ "שראוי לסמוך עליו בשעת הדחק בלא שום גמגום כלל", וכן כתב¹⁴ "אחרי כל אלה אין מקום לערער על דרך הוראה כזו, במקום דחק שנוגע להפסד של רבים, אפילו אם לא היה הדבר נוגע לישיבת ארץ ישראל, וק"ו שהדבר נוגע ליסוד חיי נפש של ישיבת ארץ ישראל".

בנו, מו"ר הרצ"י הכהן קוק זצ"ל הוסיף וכתב¹⁵ ביחס לפירות היתר מכירה "כמובן שאין לחשוב עליו פגם של חשש איסור".

אולם הרב קוק זצ"ל באגרתו להגר"ח ברלין¹⁶ הוסיף וכתב:

ומי שירצה להחמיר על עצמו מי ימחה בידו, אבל לפרסם ברבים אנו צריכים לחוש לחומר התיקון שעשה מרן הב"י וסיעתו ז"ל מאז, שלא להחמיר בפירות של נכרים בקדושת שביעית, והונהגו כן כמה דורות בשופי, וכאן אחר המכירה הרי הם של נכרי.

עולה מדברי הרב קוק שיש מקום להחמיר ולא לאכול פירות של היתר מכירה ובלבד שהדבר יעשה בלא פרסום שפירות היתר המכירה הם אסורים באכילה, אלא כאדם המחמיר על עצמו.

ולכאורה נשאלת השאלה מדוע היה מקום להחמיר בפירות היתר המכירה!?

עוד יש להוסיף שמדברי הרב קוק זצ"ל נראה שהוא עצמו היה מהמחמירים בפירות היתר המכירה וכפי שכתב¹⁷:

11. אגרות הראי"ה א, רז, רצא, שיא.

12. אגרות הראי"ה א, קפט.

13. משפט כהן סי' סט.

14. מבוא לשבת הארץ פט"ו.

15. קטיף שביעית עמ' 375

16. משפט כהן סי' ע.

17. משפט כהן סי' פו.

ושל ישראל אע"פ שאני מקל לאחרים, מפני הדחק וחיי נפש ממש, לסמוך על ההפקעה, מ"מ כשאני לעצמי אין לי עסק בפירות שביעית ח"ו, ואיך אתעסק להוציאם לחו"ל, ובפרט לגבי דמר, שחזיתי לדעתי לנטות לחומרא בעיקר הענין, שאלמלא גודל ההכרח והדחק, ויסוד קיום ישוב אה"ק התלוי בזה, הייתי גם אני אומר כן. והאמת אגיד, שאם הייתי פוגש איזה מהסוחרים, אשר בלא"ה סומכים על ההיתר, משום חיותם, הייתי מראה להם כתי"ק דמר כ"ג שי', והם היו שולחים, אבל בבא מכתב קדשו כבר עבר מועד השלוח, וצריך דוקא עסק מצדי ע"ז ביחוד, שהוא דבר שאי אפשר. אמנם על הכלל כולו דעתי להתיר בפשיטות ע"י ההפקעה.

מלשון הרב קוק זצ"ל עולה שהרב לא התעסק בייצוא פירות שביעית אפילו לאחר מכירה, למרות שהיתר המכירה נוסד בשביל הייצוא עצמו. חיזוק לדברים אלו אנו לומדים באגרת שכתב הגר"ח ברלין¹⁸ וז"ל:

ובעקר דבר מכתבו כבר כתבתי לאהובי בכתבי העבר, שהבד"ץ דירושלים לא יחשבו שום מחשבה להרע ח"ו, ולא ללכת בנצחון עם כתר"ה שיחי' ח"ו, ואינם כופים הר כגיגית על מי מי, לקנות ענבים מישראלים או מנכרים, ואם לא אלמן ישראל, ועדו נמצאו מי שאינם רוצים להינות מחמץ שעבר עליו הפסח ע"י המכירה, וע"י ההפקר, ובחרים יותר לקנות מהנכרים, כמו שנמצאו מי שאינם רוצים ליהנות מחמץ שעבר עליו הפסח ע"י המכירה, ובחרים יותר לקנות הכל אחר הפסח מנכרים, מי ימחה בידם בזה, וכמדומני שכתר"ה שי' אמר לי בהיותו פה שגם הוא לא יאכל מהפירות של ההפקעה ע"י המכירה, כמו שאינו נהנה בלי ספק מחמץ שעבר עליו הפסח ע"י מכירה¹⁹.

מדברי הגר"ח ברלין למדנו שהוראות הבד"ץ היו בשנת עת"ר שאין חילוק בין פירות היתר מכירה ושאינם היתר מכירה, ואולם היו יחידים שהקפידו שלא לאכול מהיתר המכירה וגם הרב קוק זצ"ל היה ביניהם.

ונשאלת השאלה מדוע החמיר הרב קוק בשאלה זו?

18. כתשובה למכתבו של הרב קוק אגרות הראי"ה א סי' שטז, תשובת הגר"ח ברלין הודפסה בחבצלת כד תמוז תרע.

19. על החומרא שלא לאכול חמץ שנמכר לנכרי אחרי פסח, עיין באגרו"מ או"ח ח"ד סי' צה, חזון עובדיה עמ' ע, דאין מקום להחמיר כלל. אמנם ידועה דעת הגר"א, מעשה רב השלם אות קפא, שפקפק בעצם המכירה, ולפי דבריו היו שהחמירו שלא לקנות מחמץ שנמכר לעכו"ם. (עיין בספר אבא באהל, בוחבט אליהו בן יהודה).

ג. היתר המכירה ושכירות

כפי שכתבנו לעיל הרבנים הראשונים שהתירו את מכירת הקרקעות (שנת תרמ"ט) לא כתבו נוסח מבואר כיצד עושים מכירה זו, אלא בקשו שתעשה מכירה בבית דין של הספרדים בירושלים²⁰. בשנת תר"ע כאשר הרב קוק זצ"ל ערך את היתר המכירה, השטר שונה בנושא אחד מאד עקרוני, בעוד השטרות הראשונים היו מכירה לזמן של הקרקעות הרי שהרב קוק הוסיף שמלבד המכירה תעשה גם פעולת השכרה של הקרקעות לגוי²¹. ונשאלת השאלה מדוע לעשות גם פעולת שכירות שהיא פחותה מפעולת המכירה, שהרי במכירת קרקעות הקרקע הופכת להיות של גוי ואילו בשכירות הקרקע נשארת של היהודי ורק מושכרת לגוי²²?

ד. מכירה והפקר

הרב קוק זצ"ל לאחר שעשה את היתר המכירה, הגה רעיון שהחקלאים בארץ יפקירו את השדות וכמו כן למכור בהבלעה של הפירות בארגזים. רעיון זה בא לפתור את בעיית המסחר בפירות הקדושים בקדושת שביעית²³. אנו לומדים שלמרות שהרב קוק זצ"ל סבר שיש תוקף למכירה וממילא אין הפירות קדושים בקדושת שביעית, בכל אופן חשש ורצה לעשות הפקר לצורך שווק הפירות עצמם²⁴. למרות שהמכירה תופסת לפי הרב קוק זצ"ל הנה מציע עוד דרך לעשות כאילו אין היתר מכירה כלל, ושוב נשאלת השאלה למה?

ה. קצירה ובצירה לאחר היתר מכירה

הרבנים שהתירו את היתר המכירה נחלקו בין הסוברים שמותרות כל העבודות כולל מלאכות האסורות מדאורייתא לבין הפוסקים שהתירו רק מלאכות דרבנן. רוב האחרונים אסרו ארבע מלאכות דאורייתא, זריעה, זמירה, קצירה ובצירה. וכן כתב הרב קוק זצ"ל²⁵. הגר"ש ז'אנצ'ו אויערבאך זצ"ל²⁶ הקשה הרי איסור קצירה ובצירה נובע מקדושת פירות שביעית ומדוע שפעולות אלו יאסרו אחר היתר המכירה, הרי ברור שאין בה קדושת שביעית

20. נוסח הסכמת הרבנים לעשות היתר מכירה, היתר תרמ"ט עמ' 10-11.

21. נוסח שטר המכירה משנת תרע"ו, משפט כהן עמ' קסד.

22. על מעמד השכירות בשביעית עיין שבת הארץ (הוצאת מכון התורה והארץ) פ"ד הכ"ט אות ג.

23. אגרות הראי"ה חלק א אג' שיג.

24. יש לציין שאין זאת תקנת אוצר ב"ד הנוהגת בימנו שבהם החקלאים נעשים שלוחי ב"ד כבר שנה קודם, וב"ד קובע את מחיר הפירות, ואילו אצל הרב קוק זצ"ל דובר שלא יפחתו להם במחיר, ועיין חוות בנימין ח"ג סי' צח שכתב שגם הרב קוק היה מסכים ומהדר ללכת בדרך זו של אוצר ב"ד שהיא הידור מצוה ושכלול קיומה – כלשון מו"ר הרצ"י הכהן קוק זצ"ל, קטיף שביעית עמ' 375.

25. משפט כהן סי' סז.

26. מעדני ארץ סי' ב.

(כהוראת הב"י שאין קדושת שביעית בשל עכו"ם) וא"כ הבצירה והקצירה שאינן פעולות בקרקע אלא בפירות צריכות להיות מותרות.

הרב קוק זצ"ל²⁷ כתב:

והעיקר נ"ל, שאם נחזיק שהמכירה היא מועלת אז ודאי קיי"ל שהפירות של נכרים הם, ואין בהם משום שביעית, וממילא אין איסור קצירה ובצירה כלל, רק החשש הוא שמא אין קנין הנכרי מועיל, ואז באמת המכירה בטלה, שהיא כמקח טעות, שלא באה כי-אם בשביל הפקעת האיסור.

מדברי הרב קוק זצ"ל אנו לומדים שהוא סובר שאם לדינא אין קנין לעכו"ם להפקיע מקדושת הארץ, ממילא המכירה בטלה. הסיבה לאיסור קצירה ובצירה היא שמא אנו פוסקים שאין קנין לעכו"ם להפקיע וממילא לא חלה המכירה כלל ולכן צריך להחמיר גם באיסור קציר ובציר.

הגרש"ז אויערבאך זצ"ל ראה הערה זו וכתב²⁸ על דברי הרב קוק זצ"ל:

אך מה שכתב שהחשש הוא שמא אין קנין הנכרי מועיל ואז באמת המכירה בטלה, איני מבין יפה כונתו, דא"כ הרי עובר ישראל באיסור תורה בזה שאינו מפקיר ואינו מבערם בזמן הביעור, וגם עושה בהם סחורה וכדומה שאף הם באיסור תורה נינהו, ועל כרחינו שגאוני הדור הקודם סמכו בזה על דעת מרן הב"י והפאה"ש ועוד שכתבו שהרי היא סוגיין דעלמא שלא לנהוג כלל קדושת שביעית בפירות הנכרים, וא"כ אף שלענין היתר העבודה ספק גדול הוא אם גם לענין זה יש קנין לנכרי, מ"מ לענין קצירה ובצירה הרי נתברר שאיסורם תלוי רק בקדושת הפירות אשר בזה לא פקפקו כלל הגאונים שהתירו וסמכו על ההיתר גם לענין דאורייתא.

הגר"ש ישראלי זצ"ל²⁹ כתב שאמנם הרב קוק זצ"ל חשש שמא אין המכירה קימת א"כ לא נשאר רק שכירות הקרקע ולכן אסורה קצירה ובצירה מהתורה.

27. משפט כהן סי' סז.

28. מעדני ארץ סי' ב בהגה.

29. חוות בנימין ח"ג סי' קא.

על תשובה זו כתב הגרש"ז אויערבאך זצ"ל³⁰ "הרב עצמו וכן כל הגאונים שהתירו לא חיישי כלל דשמא אין המכירה קימת וחשיב רק כשכירות בעלמא, שהרי לא הזהירו לנהוג בפירות קדושת שביעית רק לענין שלא לאבדם או להאכיל מאכל אדם לבהמה".

למדנו שנחלקו האחרונים בדעת הרב קוק זצ"ל האם הוא עצמו חשש שמא המכירה לא תופסת.

ו. לצאת ידי כל השיטות

הרב קוק זצ"ל כתב³¹ "כל מגמתי היא לצאת כמה דאפשר ידי כל הדיעות" ועוד הוסיף וכתב³² "ודי יודע כי הייתי חפץ להחמיר לצאת ידי כל הדיעות". שיטת הרב קוק זצ"ל הייתה להזדר בכל מה שאפשר ולהחמיר בכל מה שאפשר³³, ולכן למרות שפסק כדעה שיש קנין לעכו"ם להפקיע מקדושת הארץ, והפירות הם של נכרים וממילא מותר לקצור ולבצור, עדיין חשש לשיטות שהמכירה לא חלה, ולכן יש לעשות שמיטה מדאורייתא בביטול ד' מלאכות, ולא התיר לסמוך על הדעות שיש קניין לעכו"ם להפקיע מקדושת הארץ לעניין עבודות רק באיסור דרבנן, אבל הקצירה והבצירה לגביהם לא רצה להקל כדעת הב"י.

שיטתו זו שעליו להחמיר בכל מה שאפשר ולצאת ידי כל הדיעות הביאה אותו להוסיף את השכירות בשטר המכירה, למרות שברור הוא שהמכירה היא העיקר, אבל מכיוון שיש שיטות שאין המכירה חלה, על כן התקין את השכירות, וכפי שכתב³⁴ "שחוף מסדר המכירה עשינו ג"כ במכוון גם כן סדר של שכירות בהבלעה, אפילו למפקקים על המכירה".

ברור שגישה זו לחוש לכלל הדעות הביאה אותו גם להציע שמחיר הפירות יהא בהבלעה של הארגזים וכדו', למרות שההבלעה כאן היא מוזרה שהרי ערך הפירות גדול מערך הארגזים, בכל אופן הרב קוק מציע לחוש לדעות שמא אין המכירה חלה וממילא יש קדושת שביעית בפירות וצריך לסחור בדרך של הבלעה.

30. חוות בנימין ח"ג עמ' תרמו.

31. אגרות הראי"ה ח"א אג' שיג.

32. אגרות הראי"ה ח"א אג' שו.

33. עיין ליקוטי הראי"ה ח"ג עמ' 106 בדברי מו"ח הגרמ"צ נריה זצ"ל שכתב: "העוסק בענייני שביעית – אם בהלכותיו שנוסחו בספרו, אם בהוראות המעשיות המופיעות באגרותיו ותשובותיו – רואה באיזה מידה החמיר בפסיקתו בכל הנוגע למעשה".

34. משפט כהן סי' ע.

ז. סיכום

דרכו בקודש של הרב קוק זצ"ל הביאה אותו מהצד הציבורי לדאוג שהיתר המכירה יבוצע ויערך על הצד היותר טוב, על מנת להתיר לחקלאים לעשות מלאכות זרבנן בקרקע מכורה, לייצא את הפירות, ולשמור על חקלאים וחקלאות יהודית בארץ ישראל. מאידך לחשוש באופן פרטי שלא להשתמש בפירות היתר מכירה, בודאי לא לייצאם לחו"ל. כפי שכתב³⁵ "אמנם על הכלל דעתי להתיר בפשיטות ע"י ההפקעה", משמע שיש חילוק בין ההנהגות האישיות ובין ההנהגות הציבוריות הכלליות. באופן ציבורי לחיזוק היישוב והחקלאות היהודית ואילו באופן אישי הידור בכל פרטי ודיני שביעית, ואפילו לדעות שלא נפסקו להלכה. אחד מתלמידיו המיוחדים של הרב קוק זצ"ל, הגאון הרב משה צבי נריה זצ"ל עמד על ההבחנה של חובת הציבור והרגש הפנימי של הרב קוק זצ"ל וכתב³⁶: "מתוך הכרה מעשית של מצב העם שבשדות, החורשים וזורעים, הכורמים והיוגבים, רפפותם וזלותם החומרית, עמוקה היתה חרדתו לקיום האתחלתא של היישוב החקלאי, אגב דאגתו שללא ההיתר תהיינה פרצות חמורות, והן שהטילו עליו את מלא האחריות לשאת בעול ביצוע ההוראה שהורו בשעתם רבנן קשישאי, ולגייס לזה את מלוא הסמכות התורתית, גם אם הייתה מאד קשה לו מבחינת הרגשתו הרוחנית". הנהגותיו הפרטיות נעשו בצנעה למען לא יבואו חלילה להטיל ספק בהיתר המכירה, במשקל החסיד האמיתי, "והתקדשתם והייתם קדושים".

35. משפט כהן סי' פו.

36. ליקוטי הראי"ה ח"ג עמ' 105.